

UOT 82.1

“İQBAL” QƏZETİNİN MÜƏLLİF KONTİNGENTİ**Afaq Elçin qızı Rəfiyeva***Bakı Dövlət Universitetinin**Milli mətbuat tarixi kafedrasının fəlsəfə doktoru proqramı üzrə doktorantı***ORCID:** 0000-0001-5936-4405**E-mail:** afagagayarova@gmail.com**Açar sözlər:** “İqbal” qəzeti, mətbuat tarixi, müəllif, milli şüur, milli idea, maarifçilik.**Ключевые слова:** газета «Икбал», история прессы, автор, национальное сознание, национальная идея, просвещение.**Key words:** “Iqbal” newspaper, history of the press, author, national consciousness, national idea, enlightenment.

XIX əsrin ortalarından başlayaraq xalqımızın ədəbi, bədii, mədəni fəaliyyət potensialı tədricən yüksələrək milli ideya ətrafında birləşdi. Milli ideya ətrafında birləşməklə əldə edilən özünüdərk prosesi ədəbi-bədii və publisistik düşüncənin təcəssümü kimi mətbuat səhifələrində dərc olunan əsərlərdə öz əksini taparaq xalqın şüuruna yol açır, milli düşüncənin oyanışına, özünütanımaya xidmət edirdi. Bu yolun ilkin mərhələsini siyasi maariflənmə təşkil edirdisə, milli özünüdərkdən keçən yolun sonunda azadlıq, istiqlal ideyalarının gerçəkləşməsi, reallaşması dayanırdı. Bu işdə publisistikanın xidmətləri danılmazdır. Fəaliyyətlərinin yalnız xalqa xidmət, onun inkişafı və tərəqqisinə yönəldilən böyük millət fədailərinin əzmkarlığı xalqın işıqlı gələcəyinə böyük inamdan xəbər verirdi. Ədəbi-ictimai fikrinin yeni nümayəndələri olan gənc ziyalılar milli özünüdərk ideyalarının geniş təbliği məqsədilə milli varlığın tarixinə və bugününə həsr edilmiş əsərləri ilə milli əsarətin acı nəticələrini işıqlandırır, kütləni bir ideya ətrafında: istibdaddan qurtuluş və milli azadlıq uğrunda mübarizədə birləşməyə səsləyirdilər (1).

“İqbal”da çıxış edən müəlliflərin sayı ümumilikdə 200-ə yaxındır. Qəzetin əsas müəlliflərindən (S. Eynullayev, S. Hüseyn, M. Rəsulzadə) başqa, qəzetdə məqalələri müntəzəm dərc olunan müəlliflər və az sayda məqalələrlə çıxış edən müəlliflər də vardır. Qəzetin ən fəal və daimi iştirakçısı olan müəlliflər sırasında M.N.Qaragözov, Ü.Hacıbəyli, Y.V.Çəmənzəminli, M.Hadi, H.Cavid, M.Səid, A.Şaiq, A.Səhhət, Ə.Fəhmi, F.Kərimi, M.Xəlifəzadə və başqa ədiblərin adını çəkmək olar. Onlar müxtəlif mövzularda və müxtəlif imzalarla yazırdılar (12).

“İqbal”da çoxsaylı məqalələrlə çıxış edən ən fəal müəlliflərdən biri Mahmud Nədim Qaragözov olmuşdur. Daha çox Balkan müharibələri və Türkiyə - Avropa münasibətlərini əks etdirən ədibin “İqbal”da dərc edilən 55-ə yaxın məqaləsi (“Bukənam sarayında” - №237, “Türküstan istiqbalı” - №248, “Romaniya və Bulqariya” - №256, “Şəraiti sülhiyyə” - №302, “Türkiyə və Almaniya” - №334, “Arnavudluğun şəkli idarəsi” - №337, “Dində asari tərəqqi və intibah” - №338, “Suriyalıların bəyannaməsi” - №346 qəzetin 1912-ci ilin sonundan 1913-cü ilin sonunadək olan dövrdə dərc edilmişdir. Bu yazılar dövrün ictimai-

siyasi hadisələri haqqında ətraflı real təsəvvür yaratmaqla yanaşı, hadisələrə vətəndaş mövqeyini, münasibətini də ifadə edir, müəllifin vətəndaş - publisist kimi fəaliyyətini səciyələndirir.

Əsərləri ilə XX əsr Azərbaycan publisistikasının zirvəsində dayanan Üzeyir Hacıbəylinin publisistikası milli özünüdərkini təbliği baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müxtəlif dövrlərdə özünün də redaktoru olduğu "Tərəqqi", "Həqiqət", "Azərbaycan" qəzetlərindən başqa, digər mətbu orqanlarında çoxsaylı məqalə, felyeton və müxtəlif janrlı publisistik yazılarla çıxış edən müəllifin "İqbal"dakı ilk yazısı "O yan bu yan" başlıqlı bölmədə *Gəndən baxan* imzası ilə dərc edilən "Həcv"dir (№ 137, 142). Üzeyir Hacıbəyli dərc etdirdiyi məqalə, oçerk, felyeton və satirik əsərlərində milli ictimai şüurun formalaşması məsələlərini qoymuş, xalqın gündəlik həyatı, baş verən hadisələrə münasibəti və bu münasibətlərdə üzə çıxan cəhələri böyük sənətkarlıqla tənqid etmişdir. Qəzetin 152-ci sayından başlayaraq, müəllif qəzetdə "Filankəs" imzası ilə "Ordan-burdan" sərlövhəli felyeton və pamfletlər dərc etmişdir. Onun "İqbal"də "Dini İslam əldən getdi, yaxud-sənə nə?!" (№154), "Qulluq axtaran" (№155), "Bu da doğru sözdür" (№ 157, 159, 160), "Bizim adi söhbətimiz" (№161), "Yevlax-Şuşa yolu", "Telefon" (№163) başlıqlı məqalələri, opera və operettalarının təqdimatına həsr olunmuş *80-dən çox elan və məlumat xarakterli yazılar* yer alıb. Ü. Hacıbəyli "İqbal" qəzetində Ü., Ü.H., Musiqisi, Filankəs, H.Q., Bir nəfər, Hafiz, Gəndən baxan, Gəndən qulaqasan, Mizrab, Məsud imzaları ilə çıxış etmişdir. Müəllifin *Şah Abbas və Xurşidbanu* tamaşası haqqında (№31), "Əlli yaşında cavan" operası haqqında (№46), "Əlli yaşında cavan" operası haqqında (№59) başlıqlı yazıları "H."; "Mətbuatımız" (№284), "İrəvan xəbərləri" (№292, 310) "Bir nəfər", "O yan – bu yan" başlıqlı yazıları (№ 38-39, 43-44, 51, 75) Hafiz; bir sıra yazıları M. Məsud imzası ilə dərc edilib (7).

Azərbaycan ədəbi mühitinin intibah, azadlıq və hüriyyət mücahidlərindən biri olan Məhəmməd Hədinin həyat və fəaliyyətinin müəyyən dövrü "İqbal" qəzeti ilə bağlı olmuşdur. Türkiyə səfərindən qayıtdıqdan sonra "İqbal"ın redaksiyasında işləməyə başlayan M.Hadi dərc etdirdiyi 35-ə yaxın yazısında insanları xoşbəxt görmək istəyi, yaşadıkları cəmiyyəti doğru istiqamətə yönəltmək arzusu, ictimai xəstəliklərdən, xalqın geridə qalmasına səbəb olan düşmən, xain və yalançı "rəhbər"lərdən, pul düşkünlərindən qurtuluş yolları göstərilir. *Qəzetin 1914-cü il nömrələrində şairin şeirləri ilə yanaşı, ictimai inkişaf, xüsusilə inqilab və hüriyyət məsələlərinə həsr olunmuş məqalələri də mühüm yer tutur.* Hədinin qəzetin 698-ci nömrəsində dərc edilən *Açıq məktubu* onu cəmiyyətdəki qüsurlardan bəhs etməkdə günahlandıran "M.M." imzalı məktuba cavab olaraq yazılmışdır. Hadi onu guya insanları sevməməkdə günahlandıran müəllifə cavab olaraq yazır ki, *mən insanları ciddən sevənlərdənəm, fəqət uzaqdan sevirəm. Çünki insanlara yaxınlaşdıqca sinəmə timsalı, surətlərində bir qarışıqlıq nümayən olur (8, s.3).*

Qəzetdə müəllifin "İlhami-Xəyyam" başlığı ilə Ö. Xəyyamın yaradıcılığından Azərbaycan dilinə tərcümə edilmiş 20-yə yaxın rübaisi (N 608, 703, 709, 715, 720) də yer alır. Müəllifin "Ədəbiyyat" bölməsində dərc edilmiş "Bahari-əfkar, qaçma" əsəri Məhəmməd Əmin Rəsulzadəyə, "Dün axşamın ilhami-yetimanəsi" əsəri Hüseyn Sadıqə, "Qüvvət, həyat, ümid... Yaşamağı sevirəm" adlı qəsidəsi yaxın dostu Sabit Manafzadəyə ünvanlanmışdır. Qəzetdə müəllifin "Timsali-məlal, hüsni-məhzun", "Şərəreyi-əfkar əsərləri də dərc edilib. "Nisviyyət təranələri", "Pəyami-diləram" şeirləri qadın azadlığı, "Növxəndə çiçəklər", "Timsaliməlal, hüsni-məhzun", "Şərəreyi-əfkar" əsərləri qadının cəmiyyətdə yeri, mühitin qadına qarşı

çıxmasına həsr edilmiş tənqidi mövzudadır. Hadinin *“Xabgahi-mövta, ilhamati-əmvat”* əsəri qəzetin redaktoru Sənətulla İbrahimova ithaf edilmişdir.

“İqbal” qəzetindəki yazılarını daha çox maarif və mədəniyyət, qadın hüququ və azadlığı məsələlərinə həsr edən böyük Hüseyn Cavid əsərlərini Gülçin, Salik, Arif imzaları ilə təqdim etsə də, daha çox Cavid imzası ilə yazmış, “İqbal”dakı əsərlərini də (*“Qadın”* (№43), *“Mərhumun təşfihi-cənazəsi mərasimi”* (№61), *“Mirzə Abdulla Məhəmmədzadə”* (№62, 63), *“Müəllim haceyi millət”* (№65), *“Mərhum Abdulla Tofiqin yadigarına”* (№66), *“Hal və mövqe”* (№72)) əsasən bu imza ilə dərc etdirmişdir. Müəllifin “İqbal” qəzetinin 12 may 1913-cü il tarixli 356-cı sayında dərc edilmiş *“Cavablara cavab, yaxud son rica”* adlı məqaləsi tənqidçi Abdulla Surun vaxtsız vəfatı ilə əlaqədar qələmə alınmışdır. H. Cavidin 1912-1918-ci illərdə ardıcıl qələmə aldığı ilk iki böyük faciəsindən biri olan, mövzusu mülkədar həyatı və ailə-məişət münasibətlərindən götürdüyü 4 pərdəli “Maral” (1912) əsəri ilk dəfə “İqbal” qəzetində hissələrlə verilmişdir. Azərbaycan qadınının faciəsini əks edən bu əsər ilk variantında olduğu kimi “Zavallı qadın” adı ilə dərc edilmişdir. Ədibin “İqbal” qəzetində *“Nakamlıq”* (29 may, 1912), *“Teatro və musiqi: müxbir məktubu”* (24 iyul, 1912), *“Böyük bir ziyalı-əbədi”* (14 may, 1914) adlı məqalələri də dərc edilmişdir (4).

XX əsr Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında böyük xidmətləri olan, əsərləri milli şüurunun oyanışında, formalaşmasında mühüm əhəmiyyət daşıyan ictimai xadim, jurnalist, publisist Ömər Faiq Nəmanzadə milli mətbuatın inkişafında, xalqımızın milli dirçelişi və azadlığı uğrunda mübarizəsində yaxından iştirak etmiş, ictimai-fikir tariximizdə öz dəst-xətti ilə yadda qalmışdır. Mətbuatda 40-dan çox imza ilə çıxış edən müəllif “İqbal”dakı əsərlərini (*“Həmiyyətli bir cavan”* (№ 128, 133, 138), *“Yardım təcili lazım”* (№ 842), *“Bir loğma atmaq”* (№844), *“Həmiyyət zamanıdır”* (№854), *“Hərbzadə müsəlmanlar”* (№892), *“İmtahan”* (№894), *“Köməkləşəlim”* (№915), *“Bakı cəmiyyəti xeyriyyəsinin diqqətinə”* (№916)) Faiq imzası ilə yazmış, əsərlərində çarizmin müstəmləkəçilik siyasətini ifşa etmiş, xalqımızın ictimai-siyasi mübarizəsini və mənəvi inkişafını əks etdirmiş, zülm və istismara, cəhalətə, fanatizmə qarşı etirazını bildirərək hərbin törətdiyi acı faciələri qələmə almışdır. Müəllifin “İqbal” qəzetində dərc etdirirdiyi məqalələrin bir qismi müharibə, onun xalqlara, millətlərə gətirdiyi acı faciələrə həsr olunub. “İqbal” qəzetinin 17 aprel 1915-ci il, 915-ci sayında Ömər Faiq imzası ilə dərc olunan “Köməkləşəlim” adlı məqalə qanlı müharibənin törətdiyi fəlakətlərə qarşı səfərbər olmağın, düşmənlərə yorulmadan, arası kəsilmədən yardım etməyin zəruriliyi barədə tövsiyə məzmunu daşıyır. Müəllif müqəddəs dinimiz İslamda ibadətlərin fərz olduğu kimi, yardımlaşmanın da vacib olmasından söz açır, bu çətin məqamlarda ehtiyac sahiblərinə hamının yardım etməli olduğunu bildirir. *“Həqiqət, gələcəyimiz qorxuludur. Ətrafa baxıram: hər kəs özünün rahatlığı, öz başının salamatlığı fikrindədir. Hər kəs öz bacardığı yol, ibadət və adət ilə öz həyatını qurtarmaq qeydindədir. Abid ibadəti ilə, ruhani fitrə və zəkat yığmaqla, intelligent öz mənfəətinə xidmətlə, dövlətli pul cəm etməklə öz canını, bəli yalnız öz canını xilas etmək fikrindədir”* - deyər qeyd edən müəllif millətin hələ də qəflətdə olduğunu yazır (11: s.2).

“İqbal” qəzetində məqalə, çıxış və əsərləri dərc edilən müəlliflərdən biri də Nəriman Nərimanovdur. Müəllifin yazıları *Nəriman Nərimanov* və *Doktor Nəriman bəy Nərimanbəyov* adı ilə verilmiş, ictimai-siyasi xarakter daşımışdır. Müəllifin məruzə və çıxışları Bakı xəbərləri bölməsində (*“Doktor Nərimanovun xitabəsi”* (№566), *“Fəhlələr arasında Novruz*

bayramı" (N. Nərimanovun nitqi) (№ 567), "Doktor Nərimanovun leksiyası" (№583), "Müsəlmanca leksiya" (№ 588)) dərc edilmişdir. Ədibin qəzetdə ədəbi tənqidi və publisistik məqalələri də ("Gələcəyə bir nəzər" (№ 463(464), "İdil kənarında" (№ 465), "Həftə fəryadı" (№ 471), "Teatro və musiqi" (№ 631) nəşr edilib. "İqbal"ın səhifələrində N. Nərimanovun bədii yaradıcılığı haqqında yazılmış bir çox məqalələr də (№173, 207, 536, 662, 813, 797, 811) vardır (5).

"İqbal"da dərc olunan və öz mahiyyətilə mətbuat və ədəbiyyat tariximizin səhifələrini zənginləşdirən əsərlər yalnız ötən əsrin əvvəllərində dövrün aktual məsələlərini əks etdirməmiş, mövzu etibarilə bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır. "İqbal" qəzetində dərc edilmiş bu qəbildən olan digər əsərlərə nümunə olaraq Məmmədsadiq Axundzadə, Xəlil Xürrəm Səbribəyzadə, Mustafa Sübhü, Davud Ağamirzadə, Həsən Səbri Ayvazov, Yusif Heydərzadə, Nəfiz, Əlipaşa Səbur, Həşim bəy Saqib, Sahib Gəray və bir çox digər müəlliflərin əsərlərini misal göstərmək olar. Qəzetdə adı ixtisar və ya gizli təqdim edilən bir çox müəlliflərin: "Zadə", Turpi, X., Q., Dağlı S., X.H., 3. Z., M.B., Həkim, Q. S., P.T. A. və başqalarının da çoxsaylı məqalələri vardır. Keçmişdən qalan qayda və nizamlara dözməyən İqbalçılar bütünlükdə bəşəriyyətin böyük yenilənmə və tərəqqiyə ehtiyacının olduğunu bildirir, bunun yalnız, zülmə və əsarətə etiraz səsinə ucaltmaqla, insan hüquq və azadlıqlarını əldə etməklə, hüquqi müstəqil cəmiyyət qurmaqla mümkün ola biləcəyini ifadə edir, bu işə mane olan irticapərarəst qüvvələrə qarşı kəskin mövqedə dayanır, xalqın azadlıq uğrunda bu mübarizəsində hər kəs az da olsa, öz əməli fəaliyyətini meydana qoymağa çalışırdı.

Problemin aktuallığı. Ümumilikdə qəzet geniş tədqiqata ilk dəfə cəlb edilir. Qəzetin ilk redaktoru S.E. İbrahimovun, redaksiya heyətinin və digər aparıcı müəlliflərin çox zəngin və geniş yaradıcılıq irsi öyrənilməmiş, qəzetin ideya-siyasi fəaliyyət istiqaməti araşdırılmamış, mətbuat və publisistika tariximizdə, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi tarixindəki yeri və əhəmiyyəti tədqiq edilməmişdir.

Bu mənada, "İqbal" qəzetinin aparıcı müəllifləri, müəllif kontingenti və d. məsələlər geniş tədqiqat mövzudur.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalədə "İqbal"ın müəllif kontingenti qismən araşdırılmış, qəzetin fəaliyyətində mühüm rol oynayan müəlliflər, onların qəzetdəki yaradıcılıqları tədqiq olunmuş, bir çox müəlliflər haqqında yeni məlumatlar əldə edilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Tədqiqat zamanı aşkar edilmiş yeni müəlliflərin yaradıcılıqlarının tədqiqi, əldə edilən publisistik, ədəbi-bədii nümunələr və digər materiallar həmin müəlliflərin ədəbi irsinin öyrənilməsi baxımından əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası: [2 cildə] Bakı: Lider, - c.2. 2005. - 472 s, s. 38.
2. Cənnəti. Əsar // İqbal -1914, 23 fevral, № 585, s.2.
3. Cənnəti. Səttərxanın ruhipur fütuhinə // İqbal -1914, 18 mart, № 603, s.3.
4. Cənnəti. Vətən tərənsi // İqbal-1913, 3 noyabr, № 495, s.3.
5. Dağıstani M. Ə. Cəhalətimizin bəisi // İqbal -1914, 20 mart, № 605, s.2.
6. Əhməd bəy Ağaoğlunun üç mədəniyyət konsepsiyası//Starteji Təhlil jurnalı -2016, № 3-

4 (17-18). -s.243-251. 115.

7. Fəhmi Ə. Opera nədir // “İqbal”-1913, 28 oktyabr, № 491, s.2.

8. Hacıyev İ. Sabirin kitabına ianə //İqbal- 1914, 24 dekabr, № 822, s.3.

9. Hüseyn S. “Bədbəxt milyonçu...” // İqbal - 1914, 18 aprel, №630, s.2

10. Məlikov İsgəndər bəy, Mühərrirat // İqbal -1912, 18 aprel, № 37, s.3.

11. Mənsur S. Unudulmaz // İqbal -1914, 30 aprel, № 640, s.2.

12. Tağısoy, G. Fədakar aydınlarımız millətin istiqlalı və istiqbalı yolunda: türkçülük ideologiyasının yaranması // Mədəniyyət.az. - 2016.- №1. - s.76-78.

А.Э. Рафиева

Группа писателей газеты «Икбал»

Резюме

Газете «Икбал» удалось шире и быстрее распространять идеи национального освобождения, объединив в своих рядах наиболее передовых интеллектуалов того времени. Борьба за национальную независимость, начатая «Икбалом», была продолжена в последующих газетах — «Ени Икбал» и «Ачик соз». Издатель и главный редактор газеты, а также подавляющее большинство ее авторов впоследствии стали основателями Азербайджанской Демократической Республики» [8: с. 38].

В период подъема идей свободы авторы, осознавшие ненужность царского управления, высказывали свои возражения против него, распространяли революционно-демократические идеи с большой уверенностью в том, что движение, начавшееся с просвещения, закончится свободой, и призывали народ к великой освободительной борьбе.

A.E. Rafiyeva

The author contingent of the “İqbal” newspaper

Summary

The newspaper “İqbal” united the most advanced intellectuals of the time and succeeded in spreading the ideas of national liberation more widely and rapidly. The struggle that “İqbal” started for the national future was continued through the following newspapers, “Yeni İqbal” and “Achiq Soz”. The publisher and editor-in-chief of the newspaper, as well as the vast majority of its authors, later became the founders of the Azerbaijan Democratic Republic” [8: P. 38].

In a period when the ideas of freedom were rising, the authors, realizing the unnecessaryness of the tsarist-style administration, expressed their objections to it, spread revolutionary-democratic ideas with great confidence that a movement that began with enlightenment would end with freedom and called on the people to a great liberation struggle.

Redaksiyaya daxil olub: 04.03.2025